

مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران

توجه بیشتر به نکات زیر است:
الف) جغرافیای انسانی ایران و روابط متقابل انسان با محیط در بستر تاریخ.

ب) جغرافیای تاریخی ایران از پیدایش اولین تمدن‌های بشری در فلات ایران تا سال ۱۳۰۰ هجری شمسی (نیمه اول قرن بیستم میلادی).

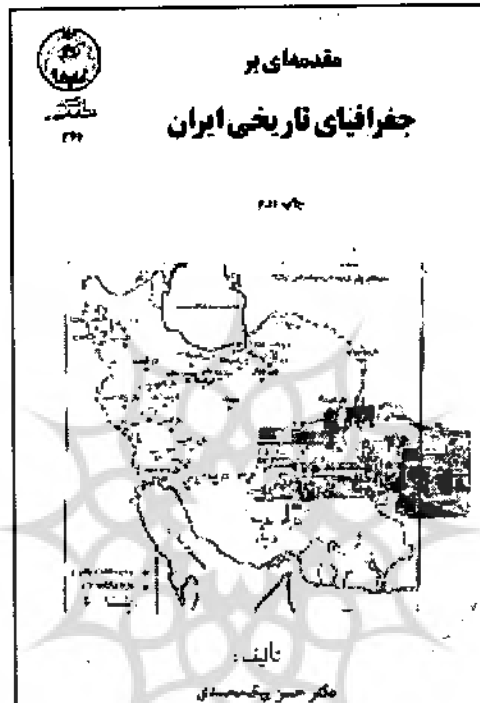
ج) موقعیت و شرایط جغرافیایی ایران به عنوان بستر حوادث در کنار مسایل تاریخی و سیاسی و در ارتباط متقابل با یکدیگر.

کتاب در چهاربخش و مجموعاً در هفت فصل سامان یافته است که در زیر به مباحث و مقولات مطرح شده در هر فصل نگاهی گذرا افکنده خواهد شد:

بخش نخست که به مباحث کلی و مبانی تئوریک موضوع «جغرافیای تاریخی ایران» می‌پردازد، از سه فصل تشکیل شده است. در فصل یکم پس از ارائه تعاریف «جغرافیای تاریخی» از فرهنگ‌نامه‌ها، از دیدگاه پیشروان این علم و از دیدگاه جغرافیدانان و مورخین ایران، تلاش شده در جمع‌بندی آنها تعریفی جامع و کامل از مفهوم «جغرافیای تاریخی» به دست داده شود، آنگاه از هدف اصلی در آموزش جغرافیای تاریخی و روش تحقیق در این حوزه سخن به میان آمده است.

فصل دوم بحثی است پیرامون «اثرات و روابط متقابل تاریخ و جغرافیا» که سه فصل‌های آن عبارت‌اند از: «رابطه تاریخ با جغرافیا»، «سیاست محیط و جغرافیا»، «اثر محیط و عوامل جغرافیایی بر مسایل تاریخی»، «جایگاه جغرافیای تاریخی» و «اهداف مشترک تاریخ و جغرافیا» سومین فصل کتاب به بررسی «عوامل مؤثر در روابط انسان و محیط در سرزمین ایران» اختصاص دارد، به همین منظور، نویسنده ابتدا به توصیف و تشریح موقعیت جغرافیایی، ویژگی‌های توپوگرافی و پیدایش اولین کانون‌های حکومتی در فلات ایران می‌پردازد، آنگاه به مقولات زیر در ارتباط با کشور و سرزمین ایران می‌پردازد: «موقعیت جغرافیایی»، «عوامل مؤثر بر شکل‌گیری انواع معیشت»، «نقش عوامل جغرافیایی بر تغییر مرزهای سیاسی»، «اثر موقعیت ایران بر مسایل تاریخی و فرهنگی»، «نقش عوامل جغرافیایی بر مسایل اقتصادی»، «نقش اسلام در وحدت مردم ایران»، «شکل‌گیری زبان فارسی».

بخش دوم که مشتمل بر فصل‌های چهارم و پنجم می‌باشد درباره جغرافیای تاریخی ایران باستان تا آغاز دوره اسلامی است. فصل چهارم که جغرافیای تاریخی اقوام قبل از آریایی در فلات ایران (هزاره پانزدهم تا هزاره دوم قبل از میلاد) را در بر می‌گیرد شامل مباحث زیر است: «شروع زندگی در فلات ایران»، «غارنشینی»، «زندگی در مناطق تپه‌ای»، «زندگی در کوهپایه‌ها»، «جغرافیای تاریخی عیلام (۲۸۰۰ تا ۶۴۵ ق. م)»: ۱- موقعیت و شرایط جغرافیایی، ۲- عظمت تمدن عیلام، ۳- نقش عوامل جغرافیایی در تمدن عیلام، ۴- شهرنشینی، ۵- کشاورزی و تجارت». پنجمین فصل کتاب دربردارنده جغرافیای تاریخی ایران پیش از اسلام، از مهاجرت آریایی‌ها به فلات

○ مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران
○ تألیف: دکتر حسن بیگ‌محمدی
○ ناشر: دانشگاه اصفهان
○ بهاء: ۶۰۰۰ ریال
○ چاپ دوم، ۱۳۷۸، ۲۱۴ ص

○ مجتبی تبریزتیا
جمله آثاری است که اخیراً در زمینه جغرافیای تاریخی ایران به چاپ رسیده و مؤلف آن، دکتر حسن بیگ‌محمدی به گفته خود، آن را با استفاده از مطالعات، تحقیقات و تجربیات به دست آورده طی ۱۲ سال تدریس درس «جغرافیای تاریخی ایران» در دانشگاه‌های سیستان و بلوچستان و اصفهان، همچنین بهره‌گیری از راهنمایی اساتید مجرب، تدوین و تألیف نموده است. نویسنده در مورد کتاب‌هایی که تاکنون در زمینه جغرافیای تاریخی نوشته شده، همچنین مهمترین مشخصات و ویژگی‌های اثر خود می‌نویسد: «در ایران هر چند کتب متعددی تحت عنوان «جغرافیای تاریخی» نوشته شده ولی باید توجه داشت که در این کتاب‌ها به وجه تسمیه و بررسی حوادث و مسایل تاریخی شهرها و یا نواحی اکتفا شده و بستر جغرافیایی و چگونگی روابط انسان با محیط مورد توجه دقیق قرار نگرفته است. در این کتاب، جغرافیای تاریخی ایران و مسایل مربوط به رابطه انسان و محیط از منابع تاریخی و جغرافیایی گذشته استخراج و مورد بحث و بررسی قرار گرفته است».

از جمله ویژگی‌های این کتاب، به ادعای مؤلف،

می‌دانیم که ریشه بسیاری از پدیده‌های امروزی زندگی انسان به گذشته برمی‌گردد، لذا جغرافیدان در تحلیل‌های جغرافیایی خود و در تبیین و تحلیل مسایل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به مطالعه تاریخ نیاز دارد تا از طریق بازگشت به گذشته و بررسی سیر تحولات و حوادث به درک و فهم مسایل امروزی نایل آید، هرگاه جغرافیدان در این مرحله از تحقیق قدم گذاشت، در واقع در قلمرو «جغرافیای تاریخی» وارد شده است. بنابراین می‌توان گفت که جغرافیای تاریخی، تغییرات جغرافیایی پدیده‌های مکانی را در بستر زمان در سطح سیاره زمین و یا در بخشی از آن، مورد بررسی قرار می‌دهد. به سخن دیگر، جغرافیای تاریخی، نگرش تاریخی به همه نوع مسایل جغرافیایی است. همچنین در عین حال می‌توان اذعان کرد که «جغرافیای تاریخی» یکی از دانش‌ها و معرفت‌های بین رشته‌ای است که هم جغرافیدانان و هم تاریخ‌پژوهان برای شناخت محیط و بستر شکل‌گیری و تکامل زندگی انسان، از آن سود می‌جویند.

کتاب مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران که در مجموعه انتشارات دانشگاه اصفهان به چاپ رسیده از

ایران تا ظهور اسلام (آغاز هزاره دوم قبل از میلاد تا نیمه دوم قرن هفتم میلادی) می باشد که به ترتیب توالی تاریخی سلسله های پادشاهی قبل از اسلام ایران به شرح زیر تنظیم شده است: «مهاجرت آریایی ها به فلات ایران (۲۰۰۰ تا ۱۴۰۰ ق.م)»، «اسکان اقوام آریایی»، «ویژگی های اجتماعی آریایی ها»، «پیدایش مفهوم ایران»، «ایران عصر ماد (۷۰۱ تا ۵۵۰ ق.م)»: ۱- موقعیت و حدود جغرافیایی، ۲- شرایط جغرافیایی، ۳- جغرافیای انسانی، ۴- شهرنشینی، «ایران عصر هخامنشی (۵۵۹ تا ۳۳۰ ق.م)»: ۱- حدود جغرافیایی، ۲- ویژگی های جغرافیایی امپراطوری هخامنشی، ۳- نقش عوامل جغرافیایی در مسایل سیاسی، اجتماعی و ارتباطی هخامنشیان، ۴- دلایل جغرافیایی گسترش مرزهای هخامنشی، ۵- جغرافیای اقتصادی (کشاورزی، راهها، بازرگانی و معادن)، ۶- شهرنشینی، «ایران عصر سلوکی (۳۳۰ تا ۱۲۹ ق.م)»: ۱- شهرسازی و جغرافیای شهری، ۲- بازرگانی، «ایران عصر اشکانی (۲۵۳ تا ۲۲۴ ق.م)»: ۱- موقعیت جغرافیایی پارت، ۲- جغرافیای شهری، ۳- جغرافیای اقتصادی، «ایران عصر ساسانی (۲۲۴ ق.م تا ۶۵۲ م. برابر با ۲۱ هجری)»: ۱- حدود امپراطوری و تأثیر عوامل جغرافیایی در تعیین آن، ۲- جغرافیای اقتصادی، ۳- جغرافیای اجتماعی و شهری».

موضوع فصل ششم که تمام بخش سوم کتاب را تشکیل می دهد، «جغرافیای تاریخی ایران بعد از اسلام (نیمه دوم قرن هفتم تا نیمه اول قرن بیستم میلادی)» است که بر اساس دوره های تاریخی و توالی دودمان های حکومتگر ایران بعد از اسلام تنظیم شده و جنبه های مختلف جغرافیای تاریخی هر دوره را مورد شناسایی و بحث و بررسی قرار می دهد. نخستین مبحث این فصل به «ایران عصر اسلامی (۱۱ تا ۶۵۶ ه. ق) اختصاص دارد و شامل این مطالب است: «گسترش اسلام در ایران»، «تقسیمات سیاسی ایران پس از پیروزی اسلام» و «اسلام و مظاهر جغرافیای شهری».

در مبحث بعدی فصل ششم سیمای جغرافیای تاریخی ایران در عصر سلسله های ترک (۲۵۱ تا ۹۱۱ ه. ق)، به ویژه اوضاع اقتصادی عصر مغول و تیموری (کشاورزی، تجارت و بازرگانی) به اختصار ترسیم شده است. در ادامه، در بحث از مشخصات جغرافیای تاریخی ایران در عصر صفویه (۹۰۷ تا ۱۱۴۵ ه. ق) مقولات زیر به بحث گذاشته شده است: ۱- منشاء عشایری صفویه، ۲- حدود و قلمرو جغرافیایی، ۳- نقش موقعیت جغرافیایی در تغییر مرزها، ۴- کشاورزی، ۵- هنر و معماری، ۶- تجارت و بازرگانی، ۷- کاروانسراها و امنیت راهها.

در همین فصل پیرامون ایران عصر افشاریه (۱۱۴۵ تا ۱۱۶۷ ه. ق) از منشاء ایلی، حدود و قلمرو جغرافیایی، کشاورزی و تجارت و بازرگانی ایران در آن عصر سخن به میان آمده است. به همین ترتیب در زمینه ایران عصر زندیه (۱۱۶۷ تا ۱۲۰۹ ه. ق) به منشاء ایلی، حدود و قلمرو جغرافیایی، جمعیت، شهرسازی و معماری، تقسیم بندی ایالات ایران و تجارت و بازرگانی در عصر زندیه اشاره شده است.

جغرافیای تاریخی ایران در عصر قاجاریه (۱۲۱۰ تا ۱۳۳۹ ه. ق) واپسین مبحث فصل ششم است که در آن به مقولات زیر پرداخته شده است: «منشاء ایلی قاجارها»، «جمعیت»، «شهرنشینی در عصر قاجار»، «ایل ها و عشایر»، «ساخت نژادی»، «جغرافیای اقتصادی (صنعت، کسادی

بازار ابریشم، کشاورزی و آبیاری)»، «جغرافیای سیاسی»، «علل جغرافیایی مؤثر در تعیین مرزهای قاجاریه»، «تغییر مرزهای قاجاریه (مرزهای ایران و روسیه در شمال غرب، مرزهای ایران و عثمانی، مرزهای شمال شرقی، مرز ایران و افغانستان، مرز بلوچستان)»، در فصل هفتم (که بخش چهارم را به عنوان «ضمیمه» شامل می شود) تصویری کوتاه از گذشته برخی نواحی و مناطق کهن ایران به استناد منابع جغرافیایی اسلامی ارائه شده و مهمترین اشارات جغرافی دانان مسلمان در قرون گذشته در مورد هر سرزمین ذکر شده که طی آن شمایی از پیشینه جغرافیایی منطقه مورد نظر ترسیم می گردد.

سرزمین هایی که به این ترتیب از آنها سخن رفته عبارت انداز: خلیج فارس و دریای عمان (در این مورد به اسامی گذشته، بازرگانی بندر سیراف، شهر و جزیره هرمز، جزیره خارک، جزیره بحرین، تنگه هرمز و ورود پرتغالی ها به خلیج فارس پرداخته شده است)، آذربایجان (و شهرهای تبریز، مراغه، اردبیل)، گیلان، مازندران، خراسان (و شهرهای نیشابور، مرو، بلخ هرات)، ری، لرستان، اصفهان، فارس، کرمان، سیستان، بلوچستان و خوزستان. نویسنده کتاب را با حاصل سخن و دستاور اثر خود تحت عنوان «نتیجه گیری از مباحث کتاب» با این عبارات به پایان می برد:

«هرچند مفهوم جغرافیای تاریخی خیلی قدیمی است ولی اصطلاح آن بسیار جدید است.

مطالعه فرهنگ های لغت و دایره المعارف های فارسی و لاتین نشان می دهد که تاکنون نه تنها جغرافیادانان و مورخین بلکه بین جغرافیادانان نیز بر سر تعریف جغرافیای تاریخی توافق کامل وجود ندارد، لذا تعریف این شاخه از جغرافیا همانند تعریف علم جغرافیا با گذشت زمان تغییر کرده است و این مسأله بیانگر پویایی و حرکت علوم و جغرافیا به سوی کمال است.

در جدیدترین فرهنگ لغت جغرافیای انسانی آمده است که:

«جغرافیای تاریخی در واقع همان مطالعه و بررسی رابطه بین انسان و محیط در گذشته است»، در این رابطه عوامل محیطی و جغرافیایی نه به عنوان عوامل جبری که به منزله توان های محیطی در رابطه با زندگی انسان مورد مطالعه قرار می گیرد.

فلات ایران به علت برخورداری از جاذبه های محیطی و اقلیمی نسبت به مناطق اطراف از قدیمی ترین زمان مسکونی بوده و مورد توجه اقوام و ملل دیگر نیز قرار گرفته است و نخستین اقوامی که به این سرزمین مهاجرت کرده اند آریایی ها بوده اند.

در این فلات تحت تأثیر ویژگی های جغرافیایی و شرایط توپوگرافیکی از دیرباز دو شیوه زندگی یکجانشینی و کوچ نشینی در کنار هم و در رابطه متقابل با یکدیگر وجود داشته است.

موقعیت جغرافیایی و جاذبه های فلات ایران در آسیا و ویژگی های تمدن های این سرزمین در میان ملل و تمدن های دیگر موجب شده است که سرزمین ما همیشه مقصد مهاجرین یا مهاجمین و محل عبور آنها قرار بگیرد و ملت ما در این میان بناچار به هضم و جذب یا دفع این اقوام پرداخته و از آثار مثبت یا منفی فرهنگ آنها بی نصیب نمانده است.

بیشتر تهاجمات به ایران در گذشته دور از مرزهای

غیر جغرافیایی از جمله دروازه های خراسان و آذربایجان صورت گرفته است.

- موقعیت جغرافیایی ایران و قرار گرفتن این کشور در نوار بیابانی دنیا و محرومیت از باران کافی، در سیستم های آبیاری، اقتصاد کشاورزی و رابطه انسان با محیط در این کشور بسیار مؤثر بوده است.

- واحدهای جغرافیایی فلات ایران در سایه وحدت طبیعی، اقتصادی، انسانی و سیاسی در قالب کانون های حکومتی، در ایجاد حکومت های مرکزی ایران نقش بسزایی داشته اند.

- جمعیت های عشایری به خاطر موقعیت جغرافیایی، نوع معیشت و برخورد همیشگی با طبیعت، در طول تاریخ ایران در ایجاد نظام های حکومتی نقش عمده ای داشته اند. - از میان تهاجمات بزرگ به ایران، پایدارترین تأثیرات فرهنگی این کشور مربوط به پیروزی اعراب و خط پایدار رحمت اسلامی است که با گذشت چهارده قرن همچنان پربار و فعال باقی مانده است.

- عوامل جغرافیایی از جمله: حاصلخیزی خاک جلگه خوزستان، وجود رودخانه های کرخه، کارون، دز و... همچنین موقعیت جغرافیایی عیلام و قرار گرفتن این مرکز تمدن در کنار دیگر مراکز تمدن بین النهرین و بالاخره ارتباط آن با تمدن های اطراف؛ در عظمت و دوام این تمدن بسیار مؤثر بوده است.

- پیروزی اسلام و برقراری ارزش های اسلامی در بعد از ساسانی بر اعتقادات دینی و ساختار فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کشور ما نقش مهمی داشته است.

- موقعیت حساس جغرافیایی این کشور در طول تاریخ بر ساختار سیاسی و تغییرات مرزی کشور ما بی تأثیر نبوده است.

- در هر قسمت از فلات ایران، تحت تأثیر شرایط محیطی و جغرافیایی نوع محصولات کشاورزی، فعالیت های اقتصادی، سکونتگاه ها، پوشش گیاهی، اقلیم و بالاخره شیوه های معیشت با هم متفاوت است، لذا رابطه انسان ها با محیط در هر ناحیه با ناحیه دیگر فرق می کند.

- شرایط محیطی و جغرافیایی کشور ایران در ایجاد و تکامل انواع شیوه های زندگی از جمله شهرنشینی، روستائینی و کوچ نشینی و عدم تعادل در توزیع جغرافیایی مراکز جمعیتی نیز مؤثر بوده است.

مؤلف مباحث کتاب را با نقشه های متعدد و طرح های متناسب با مطالب متن همراه نموده و فهرست منابع فارسی و لاتین خود را در صفحات پایانی ارائه کرده است.

پی نوشت:

- ۱- بیک محمدی، (حسن) مقدمه ای بر جغرافیای تاریخ ایران، اصفهان، دانشگاه اصفهان، چاپ دوم ۱۳۷۸، پیشگفتار